

Hotimir Tivadarⁱ

O predvidljivosti slovenskega naglaševanja s stališča sodobnega uporabnika slovenščine

Članek analizira problematiko naglaševanja v slovenščini in razlaga osnovne principe naglaševanja v slovenskem jeziku s sinhronega stališča, ki uporabniku pomagajo pri učenju in razumevanju slovenskega naglasa – slovenski knjižni jezik nima preprostega pravila glede naglaševanja. Naglasa se učimo skupaj s pomenom besede. Kritično smo analizirali relevantna znanstvena dela in priročnike ter naglasoslovno usmeritev Jožeta Toporišiča. Avtor pokaže, da je tradicionalna normativna usmeritev preveč navezana na osrednjeslovenski govor, pogosto brez empiričnih podatkov, ter premalo upošteva realno govorno rabo. Sodobne raziskave potrjujejo, da tonemski naglas ni splošno naučljiv in zato ne more biti zavezujoč del knjižnega jezika. Ugotovljena je izrazita tendenca slovenščine k nepremičnemu naglasnemu tipu, kar olajša učenje naglasa. Obravnavamo tudi predvidljivost naglaševanja tako slovenskih kot tujih lastnih imen, s posebno pozornostjo na krajevnih imenih, priimkih in osebnih lastnih imenih. Zaključki s smernicami za sodobno kodifikacijo, ki mora slediti dejanski rabi in ne privilegirati posamezne regije.

Ključne besede: slovenski naglasni sistem, naglasni tipi, tonemsko in jakostno naglaševanje, nepremični naglasni tip, sodobna kodifikacija slovenščine

Predictability of Slovenian Accentuation from the Perspective of the Contemporary Speaker of Slovene

The article examines issues related to stress assignment in Slovenian and explains the fundamental principles of accentuation in the Slovenian language from a synchronic perspective, which help learners understand and acquire Slovenian word stress. The standard Slovenian language does not have a simple rule governing stress placement; stress is learned together with the meaning of each word. Relevant scholarly works, reference

ⁱ Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta; Hotimir.Tivadar@ff.uni-lj.si; <https://orcid.org/0000-0001-9464-9457>

manuals, and the accentological framework of Jože Toporišič are critically analysed. The author demonstrates that the traditional normative approach is overly dependent on Central Slovenian speech, often lacks empirical support, and insufficiently reflects actual language use. Contemporary research confirms that tonal stress is not universally learnable and therefore cannot constitute a binding element of the standard language. A strong tendency toward a fixed stress type in Slovenian is identified, which facilitates the acquisition of word stress. The article also addresses the predictability of stress patterns in both Slovenian and foreign proper names, with particular attention to place names, surnames, and personal proper names. It concludes by proposing guidelines for a modern codification that must follow actual usage rather than privilege a single regional variety.

Keywords: Slovenian stress system, stress types, tone and stress accent, fixed stress type, contemporary codification of Slovenian

0 Uvod

Namen znanstvene razprave je kritično ovrednotiti tradicionalne pristope k opisu in normiranju slovenskega naglaševanja ter jih soočiti s sodobnimi jezikoslovnimi in pedagoškimi izhodišči, ki temeljijo na učenju jezika na podlagi konkretnih primerov. Cilj prispevka je pokazati omejitve Toporišičevega modela naglaševanja ter utemeljiti potrebo po poenostavljenem, za uporabnika bližjem in bolj empirično podprtem pristopu, ki nujno vključuje delo z besedili. V članku smo podali smernice in konkretna pravila, ki uporabniku omogočajo lažje razumevanje in tudi predvidevanje slovenskega naglasa. V razpravi preko kontrastivne diskurzivne analize za kodifikacijo in opis naglasa ter samoglasnikov ključnih znanstvenih del obravnavam problematiko naglaševanja v slovenskem jeziku. Analizirali smo Toporišičev članek Naglasni tipi slovenskega knjižnega jezika, učbenike *Slovenski knjižni jezik* 1–4, *Slovensko slovnico* in *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Gliha Komac idr. [SSKJ2] 2014), kar smo primerjali s sodobnimi dognanji v znanstvenih člankih in monografijah drugih avtorjev, predstavljenih po letu 2000, tudi z razpravami v okviru Pravorečnega posveta in v novem glasoslovnem učbeniku *Fonetika 1* (Tivadar in Batista 2019). Pogled v preteklost slovenskega naglasoslovja in Toporišičeve začetke ukvarjanja s fonetiko in fonologijo, še posebej z naglasom, nam

preko sodobnih instrumentalnih analiz in objavljenih člankov omogoči jasno usmeritev glede predvidevanja naglasa in učenja naglasnih zakonitosti slovenskega jezika danes in za sodobnega uporabnika. V slovenskem jezikoslovju so bile glasoslovne analize pretežno vezane na zgodovinsko jezikoslovje, kar je pri naglasu pomenilo prednostno obravnavo naglasa s tonskim razlikovanjem. Pri strokovnjakih in uporabnikih je taka usmeritev pomenila znanstvenoraziskovalno zanimivo temo, ki pa je bila pogosto preveč oddaljena od sodobnega jezika in njegovega uporabnika.

Iztočnica za razmišljanje o naglasu je bil Toporišičev članek Naglasni tipi slovenskega knjižnega jezika, objavljen leta 1965 v *Jeziku in slovstvu*, ki smo ga analizirali, opozorili pa smo tudi na pomanjkljivosti in predlagali boljše rešitve. Toporišičev pristop k naglasu je sistematičen, fonološko zasnovan in močno normativen, kar se je odražalo tudi v tem njegovem članku. Toporišičev članek je nastal še v času ustvarjanja *Slovenske slovnice* in predhodnih monografskih publikacij *Slovenski knjižni jezik* 1–4 (1965–1970). V njem je razvidna njegova usmeritev v opisovanje živega knjižnega jezika, kar je posledica njegovega bivanja, študija in objavljanja v Zagrebu, kjer je izdal fonetično vadnico *Slovenski jezik na pločama* (1961), namenjeno takratnim srbohrvaško govorečim študentom slovenščine. Zato je bil usmerjen v razlago sodobnega jezika, pri čemer pa ohranja principe sistemizacije iz starejših slovničnih obravnav in jih predvsem poskuša nadgraditi in popraviti.

Na prvi in drugi strani članka (Toporišič 1965: 56–57) izpostavi dva principa: 1. prakticistično (te besede imajo tak naglas, druge drugačnega), 2. na praslovanščini in slovanskih jezikih temelječ pristop k naglasu, ki zahteva popolno obvladanje praslovanščine, »spominjanje praslovanskih naglasnih razmer«, toda še tukaj je dosti nejasnega, saj je zelo pogosto prisoten dvom (med drugim zapiše tudi poved »se skriva za dvakratnim »načeloma« in enkratnim »večinoma««). Toporišič poudari, da želi poiskati pravila za povprečnega in jezikoslovno nešolanega uporabnika našega jezika, ki bi imel možnost »zavestnega obvladanja naglasnih norm«. Uvodnemu pojasnilu sledi razčiščevanje terminološko-teoretičnih predpostavk glede kratkega in dolgega naglasa, ki sta s stališča mesta naglasa v bistvu naglašena na istem mestu, tj. na edinem zlogu, le da je pri prvem naglašen kratki samoglasnik, pri drugem pa dolgi samoglasnik:

Besedi *brát* in *bràt* sta obe naglašeni na edinem zlogu, razlika med njima je le ta, da je naglašeni samoglasnik v prvem primeru dolg, v drugem pa kratek. Prva beseda je torej naglašena na dolgem samoglasniku, druga pa na kratkem. Mi pa se izražamo napačno in trdimo, da je beseda *brát* dolgo naglašena, beseda *bràt* pa kratko, oz. da ima prva dolg naglas, druga pa kratkega. (Toporišič 1965: 57.)

Toporišič izhaja iz zgodovinskih predpostavk, predvsem osrednjeslovenskega območja, da imamo sistem kratkih in dolgih samoglasnikov, ki potem lahko pridobijo naglas – sistemsko loči med naglasom in fonemom. Njegova spoznanja v članku iz leta 1965 smo v nadaljevanju smiselno umestili v sodobnejšo obravnavo naglasoslovne problematike slovenščine v 3. tisočletju na podlagi novejših raziskav in spoznanj. V pričujočem članku bomo zato posvetili posebno pozornost tako sistemiziranju naglasa, določenim poenostavitvam in delni predvidljivosti, normativnemu vidiku in obravnavi naglasa v določenih priročnikih.

0.1 Toporišičevo pojmovanje norme in slovničnega opisa

V Toporišičevi *Slovenski slovnici* in kasneje v *Slovenskem pravopisu* 2001 opisovanje slovenskega glasoslovja temelji na zgodovinskem razvoju jezika. Zato upošteva tonemski naglas in trajanje samoglasnikov, kot ga poznajo predvsem osrednjeslovenska narečja oz. je bil rekonstruiran na podlagi zgodovinskega razvoja slovenskega jezika v osrednji Sloveniji, tj. v dolenski in gorenjski narečni skupini. Knjižni jezik načeloma definira glede na oddaljenost od Ljubljane:

Izgovor knjižnih samoglasnikov je za ljudi z nekaterih narečnih področij lažji, z drugih pa težji, odvisno precej od tega, ali so ta narečja bližje Ljubljani ali bolj ali manj oddaljena. (Toporišič 2000: 50.)

K temu sicer dodaja:

Pri vseh razlikah med samoglasniki v navadnem občevalnem in knjižnem jeziku je težava v tem, da nam značilnosti občevalnega narečnega ali mestnega jezika silijo v knjižno govorico. To velja tudi za glasove, ki jih v knjižnem jeziku sploh ni (*ü, ö* ipd.). [...] Za knjižno izreko se je treba zavestno truditi, ker po naravni poti izbire komaj

kdaj pridemo do potrebne enake knjižne izreke po vsej Sloveniji. (Toporišič 2000: 52.)

Pri teh opredelitvah se nam razkriva Toporišičev pogled na enotno knjižno izreko: knjižne izreke se učimo spontano tudi na podlagi lastnega narečja, pri čemer je pomembno, kako oddaljeni smo od Ljubljane. Težava pa je to, da »značilnosti narečnega ali mestnega jezika silijo« v knjižni jezik. Zato Toporišič izpostavi, da po naravni poti, brez učenja ne moremo doseči enotnega knjižnega jezika, ampak se moramo zanj zavestno truditi. Ta usmeritev je potem zaznamovala celotno slovensko standardizacijsko politiko, pri čemer je Toporišič na več mestih izpostavil superiorno vlogo govorcev in piscev, ki prihajajo iz Ljubljane (o tem smo pisali že v Tivadar (2012), kar razlagamo tudi v nadaljevanju tega članka).

1 Toporišičev pristop k slovenskemu naglasu in njegov vpliv na slovensko jezikoslovje

Toporišič je v prispevku o naglasnih tipih poleg popravljanja terminoloških in sistemskih napak v prejšnjih jezikoslovnih priročnikih (med drugim v *Slovenskem pravorečju* Mirka Rupla) želel postaviti sistem naglaševanja v sodobnem knjižnem jeziku. Razdelitev besed glede na naglasne tipe mu je temelj opisa slovenskega naglaševanja, preko njih vzpostavi tipologijo naglasnih vzorcev, ki jih obravnava v prvi vrsti kot abstraktne slovnične enote, samo sekundarno kot opis realne rabe.

Vsak naglasni tip povezuje z naglasnim mestom in premikanjem naglasa v pregibanju. Loči 4 naglasne tipe: 1. nepremični (na osnovi), 2. premični (na osnovi), 3. končniški in 4. mešani naglasni tip. (Toporišič 1965: 58). Ta tipologija postane temelj normativnega opisa v *Slovenski slovnici*, kjer izpostavi še tonemski naglas, tj. tonska vrednost naglasa (akut, cirkumfleks). Predvsem tonski naglas je bil predstavljen tudi v *Slovenski jezik na pločama* (1961). Toporišič opredeljuje naglas kot fonološko kategorijo, ki v slovenščini deluje na ravni leksikalne in oblikoslovne zgradbe besede. Zanima ga predvsem razmerje med mestom naglasa, naglasnim tipom besede (premičnost naglasa) in slovničnimi kategorijami (sklanjatev, sprejanje, tvorba). V tem smislu je zanj naglas del morfološkega sistema, ne le prozodičnega pojava, čeprav loči fonološko in morfološko jezikoslovno

ravnino. Izpostavlja tudi pomen učenja naglasa preko prakse, vendar na žalost le z določenimi postulati:

V nekaterih narečjih je naglasov na končnici več, toda odločilen je tu le govor Ljubljane. (Toporišič 1965: 64.)

Kako pa je pri pridevnikih s končniškim naglaševanjem. Glede njihove pogostnosti je reči, da jih starejši ljudje tudi v Ljubljani govore več kakor mlajši, še več pa jih govorijo ljudje npr. z dolensko narečno podlago. Pri presoji normativnosti takega naglaševanja pa more odločati za sodobni jezik spet le najširša raba knjižno in napol knjižno govorečih iz Ljubljane in njene ožje mestne sosesčine. (Toporišič 1965: 70.)

Večinoma je tako v tem članku kot tudi kasneje v *Slovenski slovnici* usmerjen v iskanje množice pravil, ki se jih mora uporabnik naučiti, če hoče znati knjižno. Osnovni normativni napotek pa je zgledovanje po govoru Ljubljane in okolice. Konkretno v svojih člankih in *Slovenski slovnici* tega ne razloži in nam tega ne predstavi transparentno, niti ni zagotovljena sledljivost njegovih izsledkov – zaupati moramo njegovi oceni. Kljub mnogim navodilom in opredelitvam, kaj je ustrezno in stilno zaznamovano oz. nezaznamovano, ne poda konkretnih podatkov. Tako v članku o naglasnih tipih na str. 64 sicer omenja kratko anketo med Ljubljančani, vendar ne poda konkretnih primerov, kaj se je v anketi izkazalo za pravilno, kaj za variantno. Pri variantnosti nedovršnih glagolov omeni »govorjeno besedo Ljubljančanke« (Toporišič 1965: 77, več o tem v nadaljevanju), ki je bila njegov vir pri pisanju tega članka.

1.1 Variantnost v slovenskem knjižnem govoru

Še posebej pri variantnosti je zelo pomembno upoštevanje virov. Variantnost je v slovenskem govoru, ki naj bi zajemal celotno jezikovno skupnost, tj. v knjižnem govoru, nekaj normalnega, o čemer smo že pisali (Tivadar 2012). Slovenski knjižni govor se je v preteklosti in sedanjosti razvijal v smislu upoštevanja govora vseh reprezentativnih javnih govorcev. Poseben poudarek je na Ljubljani in njeni širši gorenjski in dolenski okolici, kar je glede na osrednjo vlogo prestolnice v gospodarsko-politično-kulturno-upravnem smislu smiselna odločitev. Pomemben vir so nam

kodifikacijski priročniki, ki so variantnost preverjali preko anket (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*), gotovo pa tudi znotraj uredniškega odbora. Toporišič je v svojih delih pogosto kritiziral prejšnje kodifikacijske priročnike:

SP 1962 se je v glavnem držal Ruplovih določitev premičnega naglaševanja, dovolil pa je praktično pri vseh (ne pri *kósila*, *múčila*, *stópila*, *lótíl -íla*, *ogníla*, *dirjála*, *pisála*, *plesála*) variantno naglaševanje po nepremičnem tipu in z naglasom na korenu. Varianta z nepremičnim naglaševanjem na korenu je navedena na drugem mestu, na prvem pa samo pri *blískala*, *píhala*, *počívala*, *sánjala*, *skúšala*. Ker so variante brez komentarja, si marsikdo misli, da se morda v Ljubljani in tudi njeni širši gorenjski in dolenski okolici govori poleg *ločila*, *ljubíla*, *potegníla*, *pláčala*, *skakála* tudi *lóčila*, *ljúbila*, *potégnila*, *pláčala*, *skákala*, in da sme torej naglaševati brez razlike na oba načina. Bil bi v zmoti. (Toporišič 1965: 77.)

Toporišič kodifikatorje *Slovenskega pravopisa* 1962 kritizira, ker naglaševanje po premičnem naglasnem tipu v teh glagolih ni na prvem mestu. Pri tej utemeljitvi gre za pretiravanje, saj je npr. v primeru glagola *ločiti* v *Slovenskem pravopisu* 1962 na prvem mestu premični naglasni tip *lóčil -íla*, ki mu je dodan še nepremični naglasni tip, in sicer: »in *lóčiti* -im s stal. poud.« (Bajec idr. 1962: 409) Primer za nepremični naglasni tip je torej naveden kot drugi, sicer z vezikom *in*, ki zaradi vezalnosti kljub drugemu mestu nakazuje na enakovrednost.

Toporišič v nadaljevanju pravi:

Naglaševanje na korenu [v teh primerih, op. H. T.] je pokrajinsko in v knjižnem izgovoru nima svojega mesta, vsaj ne na zgoraj omenjenem področju [Ljubljana z okolico, op. H. T.]. Mislim, da je SP 1962 šel v takem dovoljevanju dvojic predaleč in se ravno s približevanjem imaginarnemu povprečku (ker Slovenci govore tako na prvi kakor na drugi način, dovolimo oboje!) od stvarnosti [pomembno vprašanje je, katere stvarnosti, op. H. T.] oddaljil, ne pa se ji približal. Samo tam, kjer se v istem, tj. ljubljskem, kranjskem govoru uporabljata oba načina, je mogoče in je treba tudi oba dovoliti. Zdi se mi, da je eden izmed avtorjev SP tako naglaševanje zagovarjal s stališča, da se takó

uveljavlja naglaševanje sedanjika tudi v deležniku na -l, posebno še v štajerskih narečjih. (Toporišič 1965: 77, podčrtal H. T.)

Toporišič glede na ta navedek jasno nasprotuje skupnemu vseslovenskemu knjižnemu jeziku, ki je glede na svoj razvoj in vpliva govorcev iz različnih narečij inherentno varianten (primerjaj problematiko števnikov od dvanajst do devetnajst, Poklač 2003, Tivadar 2012). Variantnost, ki ni potrjena v osrednjeslovenskem območju, zavrača, označi kot »imaginarni povpreček«, njegova (ne)argumentacija pa je pogosto tudi ad hominem, saj napade določenega avtorja pravopisa iz leta 1962 (»eden izmed avtorjev SP«), da zagovarja štajerske variante.

Relevantni so mu samo osrednjeslovenski informatorji. Tako pri opredeljevanju naglasnih tipov pri samostalnikih z nepremičnim in mešanim naglasnim tipom (glede na *Slovenski pravopis* 1962 opredeli 11 skupin) pravi:

Po skromni anketi, ki sem jo napravil med Ljubljancani, vidim, da je naglaševanje po mešanem naglasnem tipu v govornem [pogovornem?] jeziku docela opuščeno. Stilno nevtralizirano je tako naglaševanje komaj pri kakšni *gori* ali *vodi*. V nekaterih narečjih je naglasov na končnici več, toda odločilen je tu le govor Ljubljane. (Toporišič 1965: 64.)

Toporišič bi torej dopuščal variantnost samo na podlagi govora Ljubljane, kar je bilo v tistem času mogoče razumljivo, saj ni bilo tolikšne mobilnosti in digitalnih medijev (še radio je bil dokaj slabo razvit). Danes je regionalno slovenski knjižni jezik bistveno bolj razširjen in manj vezan na določeno regijo.

Nepremičnost, ki je sicer sestavni del slovenske norme, je Toporišič torej odklanjal, čeprav priznava, da je bilo premičnega naglaševanja nekoč več in da je v knjižnem jeziku tako naglaševanje stilno zaznamovano:

Tudi v knjižni govorici je bilo naglaševanja na končnici nekoč več, vendar posebno v poeziji. Nekateri primeri iz SP pa so čisto narečni. V novem slovarju [nastajajoči *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*] bi bilo torej treba na prvem mestu vedno pisati naglas po

prvem [nepremičnem] tipu, po četrtem pa na drugem mestu le tedaj, kadar gre za najbolj razširjene primere bodisi v našem literarnem izročilu bodisi v vsakdanji govorici širših narečnih področij. Kar je ozko narečno ali zgodovinsko, naj ostane nezapisano. Ta zahteva se zdi morda temu ali onemu preostra, vendar je pač edina, ki nas iz nejasnosti lahko izpelje. Dejansko govorno stanje je tu silno težko zajeti, kakor hitro upoštevamo več narečnih področij, pa tudi v okviru enega samega je dostikrat težko, ker se te stvari še vedno urejajo. Proces pa gre gotovo v smeri k prvemu naglasnemu tipu. (Toporišič 1965: 64.)

2 Toporišičeva sistemizacija naglaševanja v slovenskem jeziku s stališča sodobnega jezikoslovja

Človek bi mislil, da so naglasne razmere slovenskega knjižnega jezika neproblematične, saj se je pri nas o naglasu vendar že toliko pisalo in bi torej moralo biti vse jasno postavljeno. Ali kdor si hoče to naglaševanje uzavestiti ali pa ga hočemo uzavestiti drugim, dobro ve, kaj vse nam na tem področju še ni dognano, ve še posebno dobro, da praktičnih pravil, ki bi učečemu se dejansko mogla koristiti, močno manjka. (Toporišič 1965: 56.)

V razpravi iz leta 1965 Naglasni tipi slovenskega knjižnega jezika je Jože Toporišič obravnaval temeljne naglasne tipe slovenskega knjižnega jezika in s tem prispeval enega svojih zgodnjih, pa vendar najpomembnejših opisov slovenskega prozodičnega sistema. To je bil čas, ko se je Toporišič šele usmerjal v jezikoslovje. Mnogi avtorji in tudi Toporišič sam to njegovo raziskovalno obdobje, ko je najprej raziskoval narečja na podlagi zgodovinskega razvoja jezika, opredeljujejo kot strukturalistično metodo, pri čemer Toporišiča uvrščajo tudi med glasoslovne strukturaliste (Smole 2019: 129–130). Članek o naglasnih tipih je umeščen v čas, ko se je Toporišič začel sistematično opirati na strukturalistično fonološko metodo – smer, ki je kasneje odločilno oblikovala tudi njegovo slovnico, prvič izdano leta 1976, kamor je vključeval vsebino 4 učbenikov z naslovom *Slovenski knjižni jezik* 1–4 in tudi druge članke, tudi tega o naglasnih tipih. V tem članku je želel postaviti pregleden in normativen sistem naglasnih tipov, ki bi veljal predvsem za knjižni jezik in ne za posamezna

narečja. V tem okviru gre za prelom v slovenskem jezikoslovju, ki je bilo v prvi vrsti orientirano na narečjeslovne (dialektološke) raziskave, s Franom Ramovšem, Tineto Logarjem in kasneje z Jakobom Riglerjem, ki sta se jim je kasneje pridružili Zinka Zorko in Martina Orožen ter potem danes Vera Smole. Zaradi zgodovinskorazvojnih predpostavk je Toporišič v tem članku izhajal iz naglasnega sistema, značilnega predvsem za osrednjo slovenščino (naglasne tipe je obravnaval kot strukturne opozicije (fonološka metoda) znotraj besednih vrst in njihovih oblik), naglasni tipi pa so bili opisani tako, da bi jih bilo mogoče uporabiti v normativnem opisu jezika.

Kljub navezanosti na zgodovinskorazvojno smer se je Toporišič zavedal, da bi lahko na podlagi zgodovinskega razvoja, torej izhajajoč iz praslovanščine oz. praslovenščine, knjižni jezik razumeli le v primeru poznavanja praslovenskih naglasnih razmer in natančne razlage teh znanstvenih dognanj, ki pa se pogosto skrivajo »za dvakratnim »načeloma« in enkratnim »večinoma« (Toporišič 1965: 57.) In tako znanstveno raziskovanje nam po Toporišičevih besedah bolj malo pomaga, čeprav smo jezikoslovno izobraženi, in zato si je

treba iskati drugih pravil, če sploh so; taka, za katera se ni treba predhodno naučiti praslovenščine ali katerega njenih potomcev. Če se nam posreči odkriti taka pravila, ki rasto iz obvladanja materinščine same, to pomeni, da ima povprečni, jezikoslovno nešolani uporabnik našega jezika dejansko možnost priti do zavestnega obvladanja naglasnih norm. (Toporišič 1965: 57.)

Iz tega navedka je razviden odmik od pretirane zgodovinske obravnave in sklicevanja na zgodovinski razvoj, izpostavi tudi jezikoslovno nešolanega uporabnika, pri čemer sledi Škrabcu, ki je poudarjal tako sodobno slovensko usmeritev pri govoru kot tudi »nesalonskost« slovenskega jezika (prim. Tivadar 2018). V tem okviru tudi začne svojo razpravo s pedagoško noto, pojasnjevanjem razlikovanja med dolgimi naglašeni in kratkimi naglašeni v primeru *brát* in *brât*, ampak bi morali ločevati med kvantiteto in naglasenostjo. Prav tako preko kritike Rupla razloži napačno razvrščanje naglasnih tipov glede na kakovost samoglasnikov, kar je posledica zapisovanja naglasnih znamenj na samoglasnikih. Pri tem potem zaključí,

da je pri samoglasnikih »treba poznati oboje, toda naglasnih tipov nam kvantitetne in kvalitetne okoliščine naglašanih samoglasnikov ne smejo zatemnjevati in komplicirati do nenaučljivosti.« (vse v Toporišič 1965: 57.) Toporišič v tem članku načeloma pedagoško razlaga,¹ kako je kaj pravilno tako s stališča terminologije kot tudi samega nabora besed, katerih pravilnega naglaševanja se moramo naučiti.

Temu uvodu potem sledi kratka opredelitev 4 naglasnih tipov, kar je napovedovalo pregledno in za uporabnika prijazno strukturalno opredelitev. Pri obravnavi besed po posameznih tipih pa je pogosto izražal negotovost in samo predvidevanje, kako naj bi bilo:

Kako pa je pri pridevniki s končniškim naglaševanjem? Glede njihove pogostnosti je treba reči, da jih starejši ljudje tudi v Ljubljani govorijo več kakor mlajši, še več pa jih govorijo ljudje npr. z dolensko narečno podlago. Pri presoji normativnosti takega naglaševanja pa more za sodobni jezik odločati spet le najširša raba knjižno in napol knjižno govorečih iz Ljubljane in njene ožje mestne soseščine. Če upoštevamo vse to, prihajamo do zaključka, da se končniško naglaševanje ohranja le v obliki za N. ed. moškega spola (seveda tudi v A. = N.), drugod pa se pridevniki radi naglašajo po nepremičnem tipu. (Toporišič 1965: 70.)

Tako v tem kot mnogih delih tega članka izpostavlja, da ima slovenščina osnovno tendenco po nepremičnem naglasnem tipu. Vendar tega nespornega dejstva nikjer ne izpostavi kot osnovno pravilo, ampak celo dokazuje nujnost učenja pravil zaradi premikanja naglasa, seveda po zgledu Ljubljane z okolico.

Slovenščina ima načeloma nepremični naglasni tip, tj. da se v neosnovnih oblikah naglas načeloma ne premika – tako se v besedah, ki so se nekoč naglaševale po mešanem naglasnem tipu, naglas danes ne premika in ostaja na korenu (primer *gora*, *voda*; *klicati*, *šivati*).

¹ Takšen pedagoški pristop je sicer značilen tudi za kasnejšo *Slovensko slovnico* in *Enciklopedijo slovenskega jezika*.

3 Tonemsko naglaševanje – njegova obveznost, realna izgovorjava in naučljivost

Toporišič v *Slovenski slovnici* o tonemskem naglaševanju pravi:

Tonsko naglaševanje imenujemo tonemsko, oba tipa naglasa pa tone-ma: prvi tonem imenujemo cirkumfleks, drugega pa akut. - Obe vrsti naglaševanja sta knjižni, prednostna pa je tonemska; eno oz. drugo si navadno pridobimo v narečju v mladosti.

Tonemsko naglaševanje poznajo: Korošci v Avstriji in Italiji, Beneški Slovenci (ob Nadiži in Teru), prebivalci zgornje Soče nad Tolminom, Gorenjci (izvzeta Poljanska dolina in Škofja Loka z okolico), Ljubljana, Horjulci, Dolenjci (izvzeto posavsko narečje vse od Litije do Jesenic) in del Belokranjcev. Netonemsko ali jakostno naglašujejo vsi drugi. Ker tonemsko naglašuje Ljubljana, je tako knjižno naglaševanje vablivo tudi za tiste, ki ne govorijo tonemsko. (Toporišič 2004: 63.)

O problematiki tonemskega naglaševanja smo že večkrat govorili, predvsem v odnosu do kodifikacije in naučljivosti tonemskega naglasa (Tivadar 2012, 2018). Toporišič je tukaj nedvoumen – tonemskost si načeloma »pridobimo« v mladosti. Torej se je ne naučimo, ampak si jo pridobimo. Nejasno je, kaj pomeni vablivo – ali to pomeni prestižnost in večvrednost naglasa, prav tako pa tudi nekaj, česar bi se morali priučiti? Toda kako se naučiti tonemskosti? Predvsem pa, ali je tonemskost s stališča sodobnega govorca slovenščine nekaj splošnega?

V tem navedku eksplicitno postavlja tonemsko naglaševanje na prvo mesto kot »prednostno« in »vablivo« za Neljubljančane. Pri obravnavi naglasa in samoglasnikov v *Slovenski slovnici* sicer začne z jakostnim samoglasniško-naglasnim sistemom, ki mu sledi tonemski samoglasniško-naglasni sistem.

Dodaten paradoks je, da je bila tudi ta zgodnja in najcelovitejša naglasoslovna razprava o naglasnih tipih (1965) posvečena samo naglasnemu mestu, in sicer s stališča jakostnega naglasa. Toporišič v tej razpravi izrazito kritizira predvsem Rupla kot tudi *Slovenski pravopis* 1962, da morajo biti pravila naglaševanja namenjena splošnemu uporabniku.

Tonemski naglas pa je bil zapisan, preko modelne govornice zvočno prisoten in izpostavljen že v fonetični vadnici *Slovenski jezik na pločama* (Toporišič 1961: 14):

Naglas: slovenski jezik ima dvoje naglaševanje. Naglašeni zlog se lahko od nenaglašene razlikuje bodisi samo po jakosti (ekspiratorni naglas), kot npr. v ruščini, angleščini, francoščini, nemščini in italijanščini, bodisi po jakosti *in* intonaciji, vzpenjajoči ali padajoči, kot v srbohrvaškem jeziku; le da v slovenskem jeziku ni intonacijske opozicije na kratkih naglašanih zlogih. Znanstveno zanimivejša je ta druga vrsta naglaševanja, ki jo najdemo v polovici slovenskih narečij, na njej pa temelji tudi največ del slovenskih pesnikov in pisateljev; značilna je tudi za Ljubljano.²

Tonemski naglas je izpostavljen kot »znanstveno zanimivejši« (»naučno zanimljiviji«), ki ga ima polovica slovenskih dialektov in v katerem je največ literarnih del, prav tako pa naj bi bil karakterističen za Ljubljano. Natančnih opredelitev podobe in razširjenosti tonemskega naglasa v slovenskem jeziku ni podanih ne v fonetični vadnici iz leta 1961 niti v *Slovenski slovnici* iz leta 1976.

Tonemskost je torej nekaj v mladosti pridobljenega, težko naučljivega, nekaj znanstveno prestižnega, osebnega, dragocenega in posebnega, kar je s strani določenih slavistov pogosto predstavljeno preveč subjektivno:

Še boljše pojasnilo za neurejeno tonemskost v gledališčih in za mižanje AGRFT pred tem pojavom bi najbrž dobili s pregledom sestave poklicnega igralskega kadra. Na Trojanah ni ograje in emonocentrični aparthajd na srečo ni tako močan, da bi igralcem iz Štajerske in drugih netonemskih območij izrekli »Berufsverbot«, res pa bi od režiserjev, ko odločajo o zasedbi vlog, pričakovali harmonizacijo te plati igralskih profilov znotraj iste uprizoritve. (Dular 2021: 143.)

² Izvirnik: »Naglasak: Slovenski jezik ima dvostruko naglaševanje: naglašeni se slog može razlikovati od nenaglašenoga bilo samopo intenzitetu (ekspiratorni naglasak), kao na pr: u ruskom, engleskom, francuskom, njemačkom i talijanskom, bilo po intenzitetu i intonaciji, uzlaznoj ili silaznoj, kao u srpskohrvatskom jeziku, samo što u slovenskom jeziku nema intonacijske opreke na kratko naglašenim slogovima. Naučno zanimljiviji je taj drugi tip naglašavanja, koji se oslanja na polovicu slovenskih dijalekata i na kome imamo najviše djela slovenskih pjesnika i pisaca i koji je karakterističan za Ljubljano.« (Toporišič 1961: 14.)

Temu prispevku ne bomo posvečali posebne pozornosti, saj je avtor nedvoumno in zelo čustveno na stališču, da je tonemskost nekaj, kar bi moralo biti prestižnejše in v ospredju. Ob tem želi avtor skozi celoten prispevek dokazovati po njegovem osebnem mnenju neustrezno in namerno zapostavljanje tonemskega naglasa v slovenskem jezikoslovju in javnem prostoru, kar seveda ne drži.³ Na osnovi tega članka in tudi mnogih Toporišičevih vztrajanj na tonemskosti kot nujni sestavini slovenskega jezika, kar smo obširno že razložili pred slabimi 15 leti, je razvidno, kako zelo občutljivo je ukvarjanje z jezikovno normo, še posebej govorjenega jezika, ki je ontološka značilnost človeka. Samo preko mnogih izkušenj, tako pedagoških kot raziskovalnih na področju govora lahko na to področje pogledamo sorazmerno objektivno. Popolne objektivnosti namreč ni. Pri govoru, tudi poučevanju govora, pa je pomembno, da se ne izogibamo osebnemu značaju govora, moramo pa poznati in se zavedati javnega govornega položaja in upoštevanja retoričnih pravil:

Govor je ne samo opća prirodna sposobnost nego i umijeće, zanat i talent. Čovjek se služi govorom, ali i služi govoru. Govor je sredstvo za ostvarenje i ostvarenje samo.

Govor ni samo splošna naravna sposobnost, ampak tudi védenje, znanje in talent. Človek uporablja govor, vendar tudi služi govoru. Govor je sredstvo za izražanje in izražanje samo. (Škarić 1988: 23.)

Tonemskosti tudi Toporišič ni zahteval v svojem članku o naglasnih tipih, ampak je na prvo mesto postavljaj naučljivost mesta naglasa.

Tonemskosti v svojem priročniku ne zahtevata niti gledališka in radijska lektorica, priročniku so priloženi tudi posnetki (Šeruga Prek in Antončič 2003).

O tonemskosti zelo jasno in celovito pišeta, tudi na podlagi večdesetletnih izkušenj tako v gledališču kot pri poučevanju igralcev, gledališki lektorici in profesorici govora Katarina Podbevšek in Nina Žavbi:

³ Ob tem avtor preko izrazov harmonizacija igralskih profilov znotraj iste uprizoritve in ciničnega omenjanja aparthajda Ljubljane oz. Emone ter nemške besede za prepoved dela in ograje na Trojanah posredno dokazuje svojo nestrpnost do netonemskega govora in netonemskih raziskovalcev. Pri Toporišiču je namreč bilo zapisano, da je tonemski naglas prednostni in vabljev tudi za ostale, kar pa je s stališča izobraževanja in splošnosti knjižne izreke zelo težko uresničljivo; sodobne raziskave kažejo na to, da praktično nemogoče (več v Tivadar 2012; Žavbi in Podbevšek 2021).

»[V]endar pa se praktično, pri vajah, ukvarjamo z glasovno realizacijo predvsem jakostnega naglaševanja. V praksi se je namreč pokazalo, da netonemski govorci tonemske variante pogosto sicer slišijo, če jih nanje opozorimo, da pa se tonemskega govora zelo težko naučijo (tudi v Šuštaršič in Tivadar 2005: 23) in tudi ne slišijo pomenskih razlik. Poleg tega včasih študenti z dolensko obarvanim govorom slišijo druge toneme kot npr. študenti z Gorenjske, večinoma pa pomenskih razlik, ki jih sprememba tona prinese, ne zaznajo. Vzorec govorcev, na katerem vsako leto v prvem letniku slušno preverimo prepoznavanje in govorno udejanjanje tonemskosti, je sicer majhen (do 30 študentov), vendar je rezultat vsako leto v povprečju približno enak. Rezultat je odvisen tudi od govorne provenience študentov, ki se v določenem letu znajdejo v študentski skupnosti. Jasno je, da npr. Štajerci ne govorijo tonemsko in toneme tudi težko prepoznajo in ponovijo. Ostali, ki so doma na geografskih področjih, kjer pričakujemo tonemskost, sicer menjavajo ton, vendar redki prepoznajo tudi pomenske razlike med različnimi tonemi. Pogosto ob preverjanju v priročnikih ugotavljajo, da njihov tonem ni enak tistemu v slovarju in postanejo glede pomena negotovi. Tudi iz nekaterih sodobnih raziskav tonemskosti je razvidno, da je zavedanje in slišanje tonemskosti relativno slabo (Šuštaršič in Tivadar 2005: 35). (Žavbi in Podbevšek 2021: 177.)

V pedagoškem smislu je torej celo pri igralcih učenje tonemskega naglasa težavno in jo le redki obvladajo, tonemskost v procesu izobraževanja niti na univerzi ni (splošno) naučljiva, prav tako jo je težko, mestoma nemogoče perceptivno zaznati tudi tonemskim govorcem (Šuštaršič in Tivadar 2005). Tonemskosti kot vsesplošne značilnosti knjižnega jezika zato ne moremo normativno predpisovati, ampak le kot variantno možnost za tonemske govorce. Prav tako tega tudi ne moremo zahtevati pri pouku v osnovnih in srednjih šolah, kjer vzgajamo sodobne govorce slovenskega knjižnega jezika.

4 Pravila slovenskega naglaševanja in kakovost ter trajanje slovenskih knjižnih samoglasnikov

S stališča razumevanja in učenja slovenske knjižne izreke je najpomembnejše razločevanje med naglašeni in nenaglašeni samoglasniki. Naglas namreč združuje zloge v besedo, ki potem tvori semantično enoto.

Prav tako je mesto naglasa pomemben fonološki element, saj naglas na določenem zlogu daje besedi pomen. V slovenščini se učimo besede skupaj z naglasom, naglas pomensko opredeljuje besedo, zato se ga moramo učiti skupaj z besedo.

V slovenščini, tako v knjižnem jeziku kot v neknjižnih različicah, nimamo preprostega pravila o naglasnem mestu, saj je naglas lahko na različnih zlogih v besedi (prvem, drugem, tretjem, predzadnjem ali zadnjem; Toporišič 2004: 66). Tako je tudi zapisano v sodobnih priročnikih *Fonetika 1* in *Pravopis* 8.0.⁴ Zato se moramo naglasa naučiti skupaj s pomenom besede, pri čemer pa moramo poznati tudi kakovost samoglasnikov, ki so prav tako pomenskorazločevalni. Pri naglaševanju slovenskih knjižnih besed se ravnamo po normativnih slovarjih ali slovnica, pri naglaševanju pa si pomagamo z naglasnimi znamenji.

Trenutno so v kodifikacijskih priročnikih veljavna naglasna znamenja ostrivec, krativec in strešica, ki imajo naslednji pomen:

´ ostrivec	mesto naglasa	dolžino	ozkost (e in o)
^ strešica	mesto naglasa	dolžino	širokost
` krativec	mesto naglasa	kračino	širokost

Tabela 1: Pomen naglasnih znamenj za jakostno naglaševanje v SSKJ2 in *Slovenskem pravopisu* 2001 ter *Slovenskem etimološkem slovarju*

´ akut	dolžino	nizki ton
^ cirkumfleks	dolžino	visoki ton
` gravis	kračino	nizki ton
¨ dvojni gravis	kračino	visoki ton

Tabela 2: Pomen naglasnih znamenj za tonemsko naglaševanje⁵ v SSKJ2 in *Slovenskem pravopisu* 2001 ter *Slovenskem etimološkem slovarju*

⁴ Glasoslovje v slovnicičnem orisu, dostopno na spletišču www.fran.si.

⁵ Ozkost e-ja in o-ja zaznamujemo s piko pod črko (*mlěko*, *mōka* – primer iz *Slovenskega etimološkega slovarja*, kjer je v iztočnici označen le tonemski naglas), širokost pa ni posebej zaznamovana.

V *Slovenskem pravopisu* 2001 in SSKJ2 je tonemski naglas označen v okroglem oklepaju, na iztočnici pa je označen primarno jakostni naglas:

gôra -e in -é ž, tož. ed. in mn. v prislovni predložni zvezi tudi góro góre (ó) (SSKJ2)

Samo tonemskost je označena v *Slovenskem etimološkem slovarju* predvsem zaradi zgodovinskorazvojnega pogleda in znanstvenosti:

góra -e ž lat. 'mons' (16. stol.), górski, gorät, gôrnik, gorjän, gorjánec, gorôvje, pogôrje, podgôrje, predgôrje, v zloženkah rudogôrje, sredogôrje, visokogôrje ipd. (Snoj 2016)

Tovrstni pogled je usmerjen v knjižni jezik osrednjeslovenskega prostora. Splošni jezikovni priročniki – slovar, pravopis in tudi Toporišičeva *Slovenska slovnica* – pa priznavajo enakovrednost slovenskega naglaševanja, in sicer tako jakostno kot tudi tonemsko naglaševanje.

Naglasna znamenja se v splošni rabi (zapisu) uporabljajo le izjemoma, zagotovljena pa je enakovrednost obeh načinov naglaševanja:

Pomni

Mesto naglasa (*sadí – sádi*), kolikost (*brát – brät*) in kakovost (*péti – pêti*) naglašanih samoglasnikov ter tonemskost (*vîle – vîle*) po potrebi zaznamujemo z ločevalnimi znamenji. (Toporišič 2001: 70.)

Obe vrsti naglaševanja sta enakovredni tudi deklarativno (Toporišič 2001: 70–71):

Slovenski knjižni jezik ima dve vrsti naglaševanja: jakostno in tonemsko. Pri jakostnem se izrazitost naglašene samoglasnika dosega z večjim izdihom zraka, pri tonemskem pa z visokim ali nizkim tonom. Obe vrsti naglaševanja sta enakovredni, vendar večinoma pokrajinsko vezani. Tonemsko naglaševanje je značilno zlasti za osrednja narečja (dolenjsko, gorenjsko, koroško). V slovarskem delu Pravopisa je naglasno mesto zaznamovano z znamenji za kolikost in kakovost naglašene samoglasnika, tonemsko pa je navedeno v okroglem oklepaju na koncu oglavja slovarskega sestavka.

V tem kodifikacijskem zapisu ni navedeno, da je tonemski naglas osrednjese-lovenskega območja primaren in zavezujoč za vse govorce. To bi lahko sklepali samo na podlagi prej navedenih Toporišičevih opisov v Slovenski slovnici in drugih znanstvenih delih. Res pa je tudi, da Toporišič znanja tonematike od svojih študentov ni zahteval, bil pa je to »bonus« pri študiju in na izpitu. Na podlagi tega lahko zaključimo, da je tonemski naglas enakovredna vrsta naglaševanja v knjižni slovenščini, ki pa s stališča kodifikacije in poučevanja ni obvezna niti prestižnejša od jakostnega naglaševanja.

4.1 Kolikost in kakovost (fonemskost) slovenskih samoglasnikov

Za slovenski knjižni jezik velja, da so naglašeni samoglasniki načeloma dolgi, nenaglašeni pa kratki (Tivadar 2004, 2010). Kodifikacijsko še vedno nerazrešena je kolikost naglašanih samoglasnikov. Sodobne raziskave kažejo na nefonološko razlikovanje naglašanih samoglasnikov po trajanju pri knjižnih govorcih, tako radijskih napovedovalcih (Tivadar 2004a, 2004b) kot tudi drugih profesionalnih govorcih (Tivadar 2010, Jurgec 2011). Kvečjemu bi lahko govorili o določenem tudi fonemsko drugačnem izgovoru kratkih naglašanih samoglasnikov, ki imajo predvsem pri fonemu /a/ drugačno formantno strukturo, ki bi opravičevala novi samoglasniški fonem (Jurgec 2011), kar se sicer pri drugem govorcu in novih meritvah ni potrdilo (Kocjančič Antolík in Tivadar 2019). Tudi kratki nenaglašeni samoglasniki imajo pri fonemih /e/, /o/ in /a/ drugačno formantno strukturo, kar pa zaradi posebnega položaja (nenaglašenosti) ne opravičuje opredelitve teh glasov kot samostojnih fonemov (prim. Tivadar 2010). Ko je nek samoglasnik nenaglašen in kratek, se že zaradi manjše odprtosti spremeni tudi akustična podoba samoglasnika.

Osnovnih samoglasniških fonemov v slovenskem knjižnem jeziku je torej osem. Vsi so potencialno naglašeni, pri čemer je vedno kratek, tako naglašen kot nenaglašen, polglasnik: /a/, /i/, /u/, /e/, /ɛ/, /o/, /ɔ/, /ə/. Soglasniki v slovenskem knjižnem govoru niso naglašeni, niti zvočnik *r*, po mednarodni fonetični abecedi IPA zapisan /r/ in praviloma v slovenščini realiziran z enim tresljajem konice jezika, zato je opredeljen kot trepljajnik (angl. tap).

Zato bi bilo smiselno prenoviti pomen naglasnih znamenj in tabelo, kjer bi bil krativec znamenje za vedno kratki polglasnik, medtem ko bi ostrivec in strešica označevala naglašenost in širokost oz. ozkost e-jevskih in

o-jevskih fonemov, kot je bilo predlagano v novem glasoslovnem učbeniku (Tivadar in Batista 2019).

´ ostrivec	mesto naglasa	dolžina pát, pít, bík, kúp ...	ozkost e in o pét, gód, kúp,
^ strešica	mesto naglasa	dolžina in širokost (e in o) pêta, gôra, kmêt, gôst ...	
` krativec	mesto naglasa	kračina <u>samo</u> pri polglasniku (tako nad e kot r) pès psà, bezèg -zgà in bèzeg -zga; čřn, přvi itd.	

Tabela 3: Opredelitev naglasnih znamenj za označevanje naglasa v sodobnem slovenskem knjižnem jeziku, namenjeno splošnim jezikovnim priročnikom

5 Določanje naglasnega mesta v slovenskem knjižnem jeziku

Kot smo že izpostavili v prejšnjih poglavjih, je naglasno mesto v slovenščini vezano na pomen besed in pomenskorazločevalno vlogo naglasa.

Zaradi narečne raznolikosti slovenskega jezika je dosti različnih variant oz. nejasnosti glede naglaševanja določenih besed. Preko šolstva, medijev in vseh javnih govorcev od sodstva, parlamenta, znanosti, gospodarstva do vseh upravnih delavcev in diplomacije, vključno z evropskimi institucijami, se je slovenski knjižni jezik utrdil kot samostojna od geografskega porekla neodvisna jezikovna zvrst, namenjena sporazumevanju za celotno jezikovno skupnost ne glede na narodnost govorca. Načeloma je sicer bilo v preteklosti pogosto določanje naglasa glede na geografsko poreklo govorca, s poudarkom na osrednjeslovenskem govoru, še posebej Ljubljane z okolico.

Tovrstna usmerjenost v geografsko določenost govora je hote ali nehoti povzročala zelo osebni pristop k določanju norme, pa čeprav je načeloma govor Ljubljane dejansko sistemsko najbližje knjižni izreki. Toda težava tudi pri ljubljanskem govorcu nastopi, ko pride do določenih sprememb v knjižnem jeziku. Značilno za preteklo jezikoslovno delovanje, ki ima včasih še določene odmeve tudi danes (gl. razprave na *Pravorečnem posvetu* 2021), je določanje naglasa glede na govor nas in naših bližnjih:

Nedovršniki, ki jih je mogoče napraviti k dovršnikom, ki so že sami nastali s prefiksacijo nedovršnikov (*ubijati* < *ubiti* < *biti*), praktično v deležniku na *-l* premičnega tipa ne poznajo, saj sem v govorjeni besedi Ljubljanki k vsem takim besedam iz Ruplovega pravorečja našel premični tip le pri *ubijála*, *umivála*, *počivála*, *obuvála*, *ponujála* in *dolivála*, ki jih vse dovoljuje tudi SP [*Slovenski pravopis* 1962]. (Toporišič 1965: 77.)

Premik naglasa je torej bil ugotovljen na podlagi ankete ene osebe, predvidevamo, da je to kultivirana in odlična govorka iz Ljubljane, profesorica slovenščine, žena znanstvenika, ki je to tematiko teoretično dobro poznal.

Ali je bilo v splošnem knjižnem jeziku leta 1962 in 1965 res takšno stanje, je vprašanje, na katerega bomo mogoče lahko odgovorili po pregledu arhiva Radia Ljubljane, sedaj Radio Slovenija.

Vsekakor pa nam sodobni čas ponuja dosti možnosti za preverjanje kodifikacijskih priročnikov. Današnji sodobni priročniki načeloma kodificirajo naglaševanje samo na korenu (*ubijati*), ponekod pa dopuščajo variante (navajam po *Slovarju slovenskega knjižnega jezika*, 2. izdaja, in *Slovenskem pravopisu* 2001):

umívati -am nedov., tudi umivála (í) (SSKJ2)

počívati -am nedov., tudi počivájte; tudi počivála (í) (SSKJ2)

počívati -am nedov., tudi počivájte; tudi počivála (í) (SSKJ2)

obúvati -am nedov., tudi obuvála (ú) (SSKJ2)

ponújati -am nedov., tudi ponujájte; tudi ponujála (ú) (SSKJ2)

dolívati -am nedov., tudi dolivájte; tudi dolivála (í) (SSKJ2)

Kot znanstveniki in kodifikatorji se moramo zavedati vloge sodobnih priročnikov na spletu, ki sooblikujejo sodobno normo. Uporabniki namreč ob negotovosti pri naglasnem mestu in kakovosti samoglasnikov, pogledajo v priročnik, znanstveniki pa dajemo določene smernice, da lažje govorijo in se učijo slovensko. Za spremembo naglasnega mesta v kodifikacijskem priročniku moramo imeti zato dovolj argumentov in konkretnih analiz, kar se je v *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* preverjalo preko naglasnih anket. Naglasno anketiranje izvajajo ustvarjalci kodifikacijskih priročnikov še danes, kar je zapisano v konceptu novega *Slovarju slovenskega knjižnega jezika* (Gliha Komac idr. 2015).

5.1 Osnovna tendenca slovenskega naglaševanja

Problem naglasa na glagolski priponi ali pred njo v nedoločniku spada pravzaprav v poglavje o nepremičnem naglaševanju, tj. o njegovih variantah, vendar pa sem spada tudi z vidika medsebojnega razmerja glagolskih oblik, npr. v odnosu naglasa nedoločnika do deležnika na -l ali do sedanjika. Glagolov na -em -ti ta problematika iz razumljivih razlogov ne zadeva, pač pa vse druge, tako tiste na -nem -niti, na -im -iti, -em -ati in – samo deloma – tudi na -jem -jati ter -ujem -ovati.

Če se ne motim, ravna SP 1962 z nedoločnikom tako kakor z naglasom za deležnik na -l, kadar nima ničte končnice, torej za ženski in srednji spol ednine in za dvojino in množino sploh. (Toporišič 1965: 77.)

Toporišič že leta 1965 izpostavi to tendenco po nepremičnem naglasnem tipu:

V nepremičnem naglasnem tipu se nahaja največ besed, hkrati pa je zbirališče vseh tistih besed, ki zapuščajo druge tri naglasne tipe. Težava je pri njem samo v tem, ali se ta ali ona beseda naglaša po nepremičnem tipu stilno nevtrarno ali pa označeno. O tem pa je bilo že govora. Drugo, kar je pri tem tipu treba še omeniti, so variante v okviru nepremičnega tipa samega, kakor npr. naglaševanje *migljaj* — *mîgljaj*. Oglejmo si to. (Toporišič 1965: 78.)

V slovenščini je prevladujoč nepremični naglasni tip, ki je tudi progresivni – besede, ki so bile nekoč naglaševane premično, se sedaj naglašujejo po nepremičnem naglasnem tipu (naglas se torej ne premika, ostane na istem mestu):

Tudi v knjižni govorici je bilo naglaševanja na končnici nekoč več, vendar posebno v poeziji. Nekateri primeri iz SP pa so čisto narečni. V novem slovarju bi bilo torej treba na prvem mestu vedno pisati naglas po prvem tipu, po četrtem pa na drugem mestu le tedaj, kadar gre za najbolj razširjene primere bodisi v našem literarnem izročilu bodisi v vsakdanji govorici širših narečnih področij. Kar je ozko narečno ali zgodovinsko, naj ostane nezapisano.

Ta zahteva se zdi morda temu ali onemu prestroga, vendar je edina, ki nas lahko iz nejasnosti izpelje. Dejanskega govornega stanja je tu zelo težko zajeti: ko hitro upoštevamo več narečnih področij, postane slika nepregledna, pa tudi znotraj enega samega je to pogosto težavno, ker se te stvari še vedno urejajo. Proces pa gotovo poteka v smeri k prvemu naglasnemu tipu. (Toporišič 1965: 64.)

Tudi besede z nekoč premičnim oz. mešanim naglasnim tipom imajo danes predvsem nepremični naglasni tip, npr. *gora*, *voda* ... (gl. www.fran.si.)

K temu moramo dodati tudi naslednje pravilo po nepremičnosti:

Ob koncu razpravljanja o premičnem naglasnem tipu pri deležnikih na *-l* naj opozorim še na narečni tip pri glagolih na *-újem -ováti*, narmreč *kupôval -ála*. V knjižnem jeziku tu ni prišlo do premičnega naglasnega tipa, kakor do njega tudi ni prišlo pri glagolih na *-ám -áti* (*končál*). (Toporišič 1965: 77.)

Seveda imamo še kar nekaj besed, ki se naglašujejo na končnici, to so predvsem besede s polglasnikom (*pes*, *dež*; *šel* ...), pri besedah z večzložno osnovo imamo pogosto premični naglasni tip (*medved*, *vreme*, *govoriti* ...), nekaj besed pa je tudi še v mešanem naglasnem tipu (besede 1. m. skl., npr. *mož*, besede 2. ž. skl., npr. *stvar* ...).

Toda tendenca po stalnem naglasnem mestu na istem zlogu od osnovne oblike (sedanjiške oz. imenovalniške) naprej je jasna. Poznati moramo predvsem osnovno obliko, ki si jo lahko pogledamo tudi v kodifikacijskih priročnikih, dostopnih na spletu, kjer vidimo tudi določene izjeme.

5.2 Naglaševanje krajevnih imen, priimkov in osebnih imen

V slovenščini torej nimamo točno določenega zloga v besedi, ki bi moral biti naglašen. Zato se lahko upravičeno vprašamo, ali lahko jezikoslovci ali neko območje določajo naglaševanje lastnih imen.

Pri naglaševanju lastnih imen, ki so vezana na določeno osebo ali kraj, se moramo vprašati naslednje: a) Ali lahko določam, na katerem mestu se naglašuje ime za določen kraj, če ne živim v tem kraju? b) Ali lahko določam priimek neki družini? c) Ali lahko predpišem neki osebi naglasno mesto pri njegovem imenu, čeprav se s tem ne strinja?

- a) Krajevna imena so vezana na določeno območje, zato je naglasno mesto vezano na to točno določeno ime za kraj. V slovenščini nimamo sistemskega pravila glede naglašenege zloga v besedi, zato načeloma upoštevamo izvirno naglasno mesto krajevnega imena. Krajevno ime izgovorimo s fonemi in variantami (glasovi) slovenskega knjižnega jezika, pri čemer ima določen vpliv tudi zapis krajevnega imena, v največji meri pa se upošteva lokalni izgovor, toda tudi variante teh fonemov po pravilih slovenskega knjižnega jezika.

V primeru mesta *Ajdovščina*, ki se v narečju izgovori s protetičnim dvoustničnim *w* in *z* asimilacijo določenih soglasnikov in samoglasnikov ([*ˈwaːjdɔfna*]), se naglasno mesto na 1. zlogu ohranja, v knjižnem jeziku pa se izgovorijo vsi soglasniki in samoglasniki – redukcija namreč ni sestavni del knjižne izreke: [*ˈaːjdɔʋftʃina*]. Protetičnega glasu pred samoglasnikom ne izgovorimo, saj tega slovenski knjižni jezik ne pozna.

Prav tako je npr. krajevno ime *Mačkovci* naglašeno na 2. zlogu, fonem /*ʋ*/ pa je izgovorjen dvoustnično ([*ʋ̩*]), kot je predvideno po sistemu slovenskega knjižnega jezika, čeprav je v narečju izgovorjen nezveneč zobnoustnični pripornik. Pravilni izgovor je torej: *Mačkôvci* [*matʃˈkɔʋtsi*].

V primeru našega glavnega mesta je naglašen drugi zlog – *Ljubljána* – in ne *Ljúbljana*.

V primeru krajevnega imena *Brnik* naglasno mesto na prvem zlogu ohranimo (*B̀rnik* oz. po našem novem predlogu naglaševanja bi to bilo zapisano s krativcem *B̀rnik*, z naglašnim polglasnikom, ki je vedno kratek ([*ə̞r*]). V knjižnem jeziku izgovorimo tudi *i*, ki je v

narečnem govoru sicer izgovorjen polglasniško. Polglasnik je v slovenščini samoglasnik, ki je vedno kratek, lahko je naglašen ali nenaaglašen, v slovenski pisavi pa zapisan s črko *e* (*pes*) oz. *r* (*prvi*), ne pa tudi *z*, *a*, *i* oz. *u*.

Če kakšnega naglasnega mesta ne poznamo, si to ogledamo v *Slovenskem pravopisu* ali leksikonu *Slovenska krajevna imena* (1985), lahko pa preverimo tudi pri domačinih.

- b) Priimek je načeloma vezan na določene osebe oz. družino, ki lahko tudi spremeni mesto naglasa. Tako poznamo primer priimka *Peterka*, ki je v izvornem prekmurskem okolju naglašen na 1. zlogu – *Péterka*, mnogi nosilci priimka v osrednji Sloveniji pa imajo naglas na drugem zlogu, in sicer *Petěrka*. Naglašeni široki *e* tukaj nakazuje na obravnavo priimka kot prevzetega imena, saj se v besedah tujega izvora naglašeni *e* pred *r* načeloma izgovarja široko (*boléro*). Naglašeni *e* pred *r* v besedah domačega izvora pa je načeloma ozek (*vera*, *smer*, *čer* ipd.). Podobno se naglas premakne, glede na geografsko poreklo, pri priimku *Keréc* oz. *Kêrec*. Prav tako je priimek *Oblak* lahko naglašen kot *Oblák* (Vatroslav Oblák) in *Óblak* (Jan Óblak). Prav tako je na Primorskem načeloma *Kosovél*, med tem ko se v osrednji Sloveniji naglas pogosto premakne na 1. zlog (*Kósovel*).
- c) Pri osebnih lastnih imenih je zaznati težnjo po večji splošnosti, kjer naglasno mesto določa predvsem Ljubljana z okolico. Tako imamo *Antóna Martína Slómska*, čeprav na Štajerskem načeloma ime *Anton* in *Martin* naglašujejo na prvem zlogu – *Ánton* in *Mártin*. Tukaj je sicer v zadnjem času zaznati težnjo po večjem upoštevanju osebnega naglaševanja, npr. pri imenu *Áleš* in *Aléš*.

Pri tujih lastnih imenih, tako zemljepisnih kot osebnih, pa mesto naglasa ohranjamo: *Mártin Lúther King*, *Sáňkt Ánton* ... *Martín Lúter* pa je tako podomačen, tudi pisno, zato se je v knjižnem jeziku že uveljavilo naglaševanje na drugem zlogu, ki je značilno za osrednjeslovensko regijo, najvplivnejšo in sistemsko odločujočo pri določanju mesta naglasa in opredeljevanju fonemskega sistema slovenskega knjižnega jezika.

Osnovno vodilo pri oblikovanju jezika je v sodobnem času avtentičnost in dovoljevanje variantnosti, kjer je to upravičeno. Še posebej slovenski

govorjeni knjižni jezik je živ in nenehno spreminjajoč se organizem, kar se kaže predvsem pri lastnih imenih in tujih besedah, ki se morajo šele prilagoditi slovenskemu jeziku.

6 Zaključne ugotovitve in smernice

Na podlagi analize v tem članku lahko ugotovitve strnemo v naslednje ključne točke:

1. Slovenski naglasni sistem je zaradi zgodovinskega razvoja in narečne raznolikosti izrazito kompleksen. Tradicionalno izrazito zgodovinskoslovnično in dialektološko zasnovano raziskovanje naglasa danes ni več zadostno za potrebe sodobnega uporabnika slovenščine, ki potrebuje pregledna, naučljiva in empirično utemeljena pravila, predvsem pa učenje preko praktičnih vaj z uporabo priročnikov.
2. Toporišičev opis naglasnih tipov iz leta 1965 je pomemben prelom v slovenskem jezikoslovju: uvedel je sistem štirih naglasnih tipov, ki jih je obravnaval fonološko in morfološko. Toda njegova obravnava ima nekaj ključnih omejitev: pretirana vezanost pravil in učenja naglasa na osrednjeslovenski govor in govor Ljubljane, pomanjkanje empiričnih podatkov (npr. anket), pretirano normativnost in zavračanje variantnosti zunaj osrednjeslovenskega prostora, nezadostno razlikovanje med dejanskim govorom, zgodovino in normo.
3. Čeprav je Toporišič v *Slovenski slovnici* (1976–2004) tonemski naglas predstavil kot »prednostni« in prestižen, sodobne raziskave in pedagoške izkušnje kažejo, da si tonemskost govorec pridobi v mladosti in ni splošno naučljiva, zlasti ne za netonemske govorce. Zato tudi ni smiselno, da bi bila zavezujoča v knjižnem jeziku. Vsekakor pa sta jakostno in tonemsko naglaševanje enakovredna, kar priznavajo tudi današnji kodifikacijski priročniki (*Slovar slovenskega knjižnega jezika*, *Slovenski pravopis* 2001, načrtovani *Slovenski pravopis* 8.0).

4. Eden najpomembnejših zaključkov naše razprave je sistemska ugotovitev, da se naglasnega mesta naučimo skupaj z besedo (pomenom besede), načeloma pa se naglaševanje v slovenskem knjižnem jeziku razvija v smeri nepremičnega naglasnega tipa. Premični in mešani tip postopno izginjata in sta prisotna le v določenih kategorijah besed, kar potrjujejo tudi sodobni slovarji. Premikanje naglasa je vidno v slovarskem geslu in uporabnik si ga pri teh besedah mora zapomniti. Ta tendenca po nepremičnem naglasu v sodobni slovenščini bistveno olajša učenje naglasa za domače in tuje govorce, ki morajo uporabljati priročnike in se učiti naglasa skupaj s pomenom besede.
5. Področje zemljepisnih in osebnih lastnih imen najjasneje kaže živost knjižnega govora. Pri krajevnih imenih je ključno upoštevaneje lokalnega izgovora, pri priimkih se naglas pogosto premakne glede na regijo ali družinsko tradicijo, pri osebnih imenih pa se krepi načelo »osebnega« naglaševanja, pri tujih imenih se ohranja izvirni naglas, razen pri povsem podomačenih imenih.
6. Normo soustvarjajo tako kodifikatorji kot raba, spremembe je treba utemeljiti s konkretnimi analizami, cilj kodifikacije je splošnost, ne privilegiranje določene regije. Knjižni jezik danes ni vezan na geografsko poreklo govorca, sodobni uporabnik potrebuje natančen opis sodobnega naglasa. Naglas je del živega govora, ki se spreminja in mora odražati realno rabo.
7. Fonološko razlikovanje po trajanju med kratkimi naglašeni in dolgimi naglašeni samoglasniki v najnovejših raziskavah ni bilo dokazano, zato je pomembno predvsem poznavanje mesta naglasa in razlikovanje med ozkimi in širokimi naglašeni /e/ oz. /ɛ/ in /o/ oz. /ɔ/. Ostrivec pomeni naglasno mesto in ozki /e/ oz. /o/: *brát, lép, kót, kít, smúča*. Strešica pomeni naglašeni široki /ɔ/ in /ɛ/: *gôra, mêtla*. Krativec pa naj pomeni le naglašeni polglasnik nad črko <e> oz. <r>: *pès, prîvi*.

Obravnava naglasa v sodobnih priročnikih mora biti utemeljena na znanstvenih raziskavah, ki jih imamo zelo dosti že narejenih, te ugotovitve pa moramo potem preliti v normativni opis jezika (norma), ki se ga učijo govorci slovenščine kot tujega in drugega ter prvega jezika. Upam, da bodo zaključki te znanstvene razprave tudi upoštevani v sodobnih priročnikih in učbenikih.

Zahvala

Delo je nastalo v okviru raziskovalnega programa *Slovenski jezik – bazične, kontrastivne in aplikativne raziskave* (P6-0215), ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Viri

Bajec, A., Kolarič, R., Legiša, L., Moder, J., Rupel, M., Sovrè, A., Šmalc, M., Šolar, J. in Tomšič, F. (1962). *Slovenski pravopis*. DZS.

Gliha Komac, N., Jakop, N., Kern, B., Klemenčič, S., Krvina, D., Ledinek, N., Michelizza, M., Mirtič, T., Perdih, A., Petric, Š., Snoj, M. in Žele, A. (ur.). (2014). *Slovar slovenskega knjižnega jezika* (Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja). ZRC SAZU. www.fran.si

Snoj, M. (2016). *Slovenski etimološki slovar* (tretja izdaja). ZRC SAZU. www.fran.si.

Toporišič, J. idr. (ur.). (2001). *Slovenski pravopis*. SAZU in ZRC SAZU. www.fran.si.

Literatura

Dular, J. (2021). Sodobne tendence tonemskega naglaševanja v knjižni slovenščini. V T. Mirtič in M. Snoj (ur.), *1. slovenski pravorečni posvet* (str. 135–155). Slovenska akademija znanosti in umetnosti. <https://www.sazu.si/uploads/files/publikacije21/Rared2RAZPRAVE.pdf>

Gliha Komac, N., Jakop, N., Ježovnik, J., Klemenčič, S., Krvina, D., Ledinek, N., Mirtič, T., Perdih, A., Petric, Š., Snoj, M. in Žele, A. (2015). *Koncept novega razlagalnega slovarja slovenskega knjižnega jezika*. Inštitut za slovenski jezik Frana

- Ramovša ZRC SAZU. https://fran.si/179/novi-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika/datoteke/Potrjeni_koncept_NoviSSKJ.pdf
- Jurgec, P. (2011). Slovenščina ima 9 samoglasnikov. *Slavistična revija*, 59(3), 243–268.
- Kocjančič Antolík, T. in Tivadar, H. (2019). Ultrazvočni pogled na artikulacijo slovenskih samoglasnikov. V H. Tivadar (ur.), *Slovenski javni govor in jezikovno-kulturna (samo)zavest* (Obdobja 38, str. 71–79). Znanstvena založba Filozofske fakultete. <https://centerslo.si/simpozij-obdobja/zborniki/obdobja-38/>
- Mirtič, T. in Snoj, M. (ur.). (2021). *1. slovenski pravorečni posvet*. SAZU. <https://www.sazu.si/uploads/files/publikacije21/Rared2RAZPRAVE.pdf>
- Poklač, S. (2003). O naglaševanju števnikov *dvanajst* in *petnajst* v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA). *Jezikoslovni zapiski*, 9(2), 93–110.
- Smole, V. (2019). Toporišičev prispevek k slovenskemu narečjeslovju. *Slovenski jezik / Slovene Linguistic Studies*, 11, 127–139.
- Šeruga Prek, C. in Antončič, E. (2003). *Slovenska zborna izreka: Priročnik z vajami za javne govorce* (knjiga in zvočna zgoščenka). Aristej.
- Škarič, I. (1988). *U potrazi za izgubljenim govorom*. Šolska knjiga.
- Šuštaršič, R. in Tivadar, H. (2005). *Perception of tonemicity in Standard Slovene. Govor*, 22(1), 23–35.
- Tivadar, H. (2004a). Priprava, izvedba in pomen perceptivnih testov za fonetično-fonološke raziskave (na primeru analize fonoloških parov). *Jezik in slovstvo*, 49(2), 17–36.
- Tivadar, H. (2004b). Fonetično-fonološke lastnosti samoglasnikov v sodobnem knjižnem jeziku. *Slavistična revija*, 52(1), 31–47.
- Tivadar, H. (2010). Normativni vidik slovenščine v 3. tisočletju – knjižna slovenščina med realnostjo in idealnostjo. *Slavistična revija*, 58(1), 105–116.
- Tivadar, H. (2012). Nove usmeritve pri raziskavah govora s pogledom v preteklost. *Slavistična revija*, 60(4), 587–601.
- Tivadar, H. (2018). Slovensko pravorečje kot samostojna kodifikacijska knjiga? *Slavia Centralis*, 11(2), 158–171.
- Tivadar, H. in Batista, U. (2019). *Fonetika 1*. Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Toporišič, J. (1961). *Slovenski jezik na pločama: izgovor i intonacija s recitacijama*. Jugoton.
- Toporišič, J. (1965). Naglasni tipi slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo*, 10(2–3), 56–79.
- Toporišič, J. (2000). *Slovenska slovnica*. Obzorja.
- Toporišič, J. (2004). *Slovenska slovnica*. Obzorja.

Žavbi, N. in Podbevšek, K. (2021). Teme iz slovenskega pravorečja (s poudarkom na tonemskosti in kolikosti) v izobraževanju študentov dramske igre. V T. Mirtič in M. Snoj (ur.), *1. slovenski pravorečni posvet* (str. 172–183). SAZU. <https://www.sazu.si/uploads/files/publikacije21/Rared2RAZPRAVE.pdf>